

AZERBAIJAN VE ÖZBEK TÜRKLERİNE AİT DESTANLARDA KADIN İMGELERİNİN ÖZELLİKLERİ

CHARACTERISTICS OF FEMALE IMAGES IN THE EPICS OF AZERBAIJAN AND UZBEK TURKS

Öz

Türk halklarına mahsus destanlar Türk halklarının kahramanlıklarının, inançlarının ve düşünce tarihlerinin yanı sıra, tarih öncesi ve tarih sonrası yaşamlarının canlı bir resmini çiziyor. Azerbaycan ve Özbek halklarının destanlarında Türk milletinin ahlâkını, psikolojisini, geleneklerini, millî ve kültürel özelliklerini, mücadele tarihini, düşünce tarzını görüyoruz. Makalede Azerbaycan ve Özbek halklarının destanlarında kadın imgelerinden söz ettiğimizde, ortak kahramanlık destanlarında ve ayrıca Özbek destanlarında kadın imgelerinin özelliklerinden bahsolunur.

Azerbaycan ve Özbek halklarının, genellikle, Türk topluluklarının ortak destanlarında hacim, rivayet, süje hattı yönünden farklılıklar olsa bile, genel olarak aynı dönemi, sosyo-politik olayları konu eden, aynı kişilikler ve meselelerde çoğunlukla benzer özellikleri vardır. Kadının Türk kültür tarihindeki yerini bu destanlarda görmek mümkündür. Destanlarda betimlenen kadın tipleri toplumda kadının yerini ve değerini göstermekle, Türk kadınının geçmişteki durumu hakkında fikir sahibi olmamıza, yanı sıra toplumun varlığını sürdürmesinde kadınların rolünü tayin etmemize yardımcı oluyor.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Azerbaycan, Özbek, Destan, Kadın İmgesi, Ortak Özellikler

Abstract

Turkic epics paint a vivid picture of the heroism, beliefs and thought of the Turkic peoples, as well as their prehistoric and posthistoric life. The epics of the Azerbaijani and Uzbek peoples reflect morality, psychology, traditions, national and cultural characteristics, the history of the struggle and the way of thinking of the Turkic peoples. The article discusses the image of a woman in the common heroic epics of the Azerbaijan and Uzbek peoples, as well as in the epics belonging only to the Uzbek people.

Despite the differences in volume, narration and storyline in the Azerbaijani and Uzbek epics, and in general the common epics of the Turkic peoples, they usually have similar characteristics on issues related to the same socio-political events and period, as well as personalities. These epics show women's place in the history of Turkic culture. The types of women depicted in the epics, showing the place and value of women in society, help us to understand the position of Turkic women in the past, as well as to determine the role of women in the continuation of the life of society.

Key words: Folklore, Azerbaijan, Uzbek, Epic, Female Image, Common Features

Giriş

Türk halklarına mahsus destancılık sanatının çok eski ve zengin gelenekleri vardır. Bu destanlar Türk halklarının kahramanlıklarının, inançlarının ve düşünce tarihlerinin yanı sıra tarih öncesi ve tarih sonrası yaşamlarının canlı bir resmini çiziyor. Gazi Alim Yunusov, derlediği *Alpamış Destanı*'nın girişinde destan edebiyatının halk edebiyatındaki rolünden bahsederek yazıyor : “Destan, halk edebiyatındaki en önemli yere sahip. Destan kabile hayatının bütün unsurlarını en kolay ve anlaşılır şekilde anlatan edebî türdür. Türk-Özbeğ (orijinal yazılış şekli) destanlarını bilmezsek, Türk boylarının çabaları, politik-ekonomik gayelerinin nedenleri, savaş yöntem ve kuralları, toplumlarındaki kahramanların karakterleri ve sosyal durumları, kısacası geçmiş hakkında bilgi edinemeyiz”(Fedakar, 2003, s. 5). Destanlarda ilk tanrılar ve tanrılaşmış insanlar, güneş ışığı, su köpüğü ve ağaçtan doğan çocuklar, Türk'ün mücadeleleri ve savaşları yer alıyor. Dolayısıyla Türk'ün destanları Türklerin destanlaşmış tarihi, efsanevi geçmişlerine bakışın bir sembolüdür. Destan kelimesi dilimize Farsça'dan geçmiştir. Aristo'dan günümüze kadar kullanılan bu kelime, terim efsanevi, mitoloji, tarihsel unsurlar taşımakla, milletin, halkın ruhunun ve düşüncesinin şekillenmesinde, millî düşüncenin gelişmesinde benzersiz bir role sahiptir. “Osmanlıca-Türkçe sözlükte “Hikâye, masal, sergüzeşt, bir vaka hal hikâye eden amiyane manzume” olarak tanımlanan destan; eski çağların kahramanlık hikâyelerini, milletlerin, tanrıların, yiğitlerin savaşlarını ve başlarından geçen olayları anlatan büyük, manzum eser olarak da açıklanabilir”(Akyüz, 2011, s. 16)

Kahramanlık destanları, halk kahramanlarıyla ilgili efsaneler ve neğmeler (melodi) temelinde oluşmuştur. Türklerin yenilmez kahramanlık başarıları, savaşları, yapıcılığı, büyük devletler kurması ve manevi güzellikleri bu destanlara yansımıştır. Gerçeğin bir efsane haline geldiği bu zamanlarda, insanların ilk duygu ve düşünceleri, hayelleri, doğaya ve olaylara karşı sıra dışı tutumları destanın yaratılmasının ana temeli haline geldi.

Türk halklarının kahramanlık destanlarının sayısı aşk destanlarından daha fazladır. Bunun nedeni Türk halklarının mücadele tarihinin, zaferlerinin, hak ve adalet mücadelelerinin

tarihin büyük bir bölümünü oluşturmasıdır. Kahramanlık destanları, halkın hayatındaki tarihi olayları, adalet ve özgürlük mücadelelerini anlatır. Bu tür destanların kahramanları halkın içerisinde çıkmış mert ve yiğit insanlardır. Kahramanlık destanları geleceğe bırakılan tarihsel, sanatsal, kültür mirası olmakla yanı sıra döneminde millî ruhu yükseltmeye, Türk halklarının düşmana ve yabancılara karşı hak savaşında millî azmını artırmaya hizmet etmiştir. Dolayısıyla bu destanlar herhangi bir zamanda değil, tarihin belirleyici dönemlerinde - aşiret birliklerinin, devletlerin kurulması döneminde oluşmuş ve insanların mübarize iradesini artırmıştır. Aynı zamanda bu destanların bugün yaşattığımız geleneklerin temel şekillenmesinde önemli rolü vardır.

Azerbaycan, Özbek halkları Türk kültürüne en özgün eserler ve kültür örnekleri armağan etmişler ki, bunlar arasında destanlar özel önem taşımaktadır. Sosyal, ekonomik, siyasi ve dini bilgileri içeren destanlar, Azerbaycan ve Özbek halklarının büyük destan geleneklerini anlatır. Genel olarak Türk destanlarında olduğu gibi Azerbaycan ve Özbek halklarının destanlarında da Türk milletinin ahlâkını, psikolojisini, geleneklerini, millî ve kültürel özelliklerini, mücadele tarihini, düşünce tarzını görüyoruz. Bu bağlamda motifler büyük önem arz etmektedirler. İnsan ve çevre arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde motifler özel bir yere sahiptir. Doğüstü güçlere sahip olmaya yardımcı olan motifler, insan ve toplum arasında ahlâki ve etik normları düzenleyen bir gösterge görevi üstlenmiştir. Türk halklarının ortak kahramanlık destanlarında ve ayrı-ayrı Türk halklarına mahsus destanlarda ana motifi en önemli motiftir, doğum sembolü olan ışıktan doğar.

Annelik, İslam öncesi ve sonrası Türk topluluklarında en kutsal görev olarak kabul edilir. Türkler köklü bir geçmişi olan bir millet oldukları için düşünce ve medeniyet bakımından çok gelişmiş, millî ve manevi değerlerinin kutsallığını ve dokunulmazlığını her zaman korumuşlar. Dokunulmazlığın en yüksek doruklarında Anneler durur. Türk'ün bilincinde Türk kadını annedir, eğitimcidir, ev hanımıdır, savaşçıdır, ailenin destekçisidir. Annelik en büyük zirvedir, değerli bir kavramdır. Kadın, Annenin görkeminde kutsanmıştır. Bu kutsallık, dokunulmazlık Türk halklarının destanlarına da yansımıştır. Sosyo-politik hayatta başarılı olan, evde anne olarak, eş olarak sorumluluk sahibi bir kadın her şeyden yüce bir noktadır. Gerçek hayatta olduğu gibi, destanlarımızda da yücelik, kutsallık kadınlara aittir. Çünkü kadın hem anne, hem de eş olarak vefalı, fedakar, mübariz ve diğer durumlarda toplumlara yön veren bilge bir düşünürdür.

Bu noktada kadın kelimesinin asıl anlamını öğrenmek, bu ifadenin özelliklerini bilmek önemlidir. Dr. Tuğba Teke, "kadın" kelimesinin anlamını şu şekilde tanımlar: Köktürk harfleriyle yazılan Yenisey yazıtlarında kadın anlamında ebçi, kişi, katın, kelin ve ög kelimeleri

kullanılmıştır. “Kadın sözcüğünün köken itibarıyla ‘hatun/katun’dan geldiği ve bir cinsi tanımlamada kullanıldığı bilinmektedir. Köktürk harfleriyle yazılmış Yenisey Yazıtları’nda ebçi, kişi, katın, kelin ve ög sözcükleri kadını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Yine Çince’den alınmış kunçuy sözcüğü en sık geçenlerden biridir. Ebçi sözcüğünün ise ‘evde/çadırda oturan, ev işi yapan’ manasında kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum eski Türklerde kadına ev işleri ile meşgul olan, evde oturan bir imaj çizmiştir. Katın ve kelin sözcükleri ise akrabalık ilişkileri ile ilgili olup yeni bir eve/aileye mensup olma anlamı taşımaktadır”(Teke, 2020, s. 84).

Türk destanları, Özbek ve Azerbaycan kahramanlık destanları denilince göz önünde cesur, özverili, her zaman ailesi ve kocasının yanında olan, mübariz bir kadın imgesi canlanıyor. Kadın kelimesinin eve, aileye ait anlamından kaynaklanarak kadın her zaman evi, ailesi, ait olduğu toplum ve ülkesi için bir mücadele içindedir. Türk destanlarında çeşitli kadın tiplerini Mehmet Kaplan üç şekilde değerlendirildiğini söyler: "1. İslamiyet'ten önce ve göçebelik devrinde o, bu devrin ideal erkek tipi olan Alp tipine yaklaşır. Erkek gibi o da ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve icabında düşmanla kahramanca çarpışır. 2. Yerleşik medeniyete ve İslam kültür çevresine dahil olduktan sonra kadın, erkek gibi ve erkekten daha fazla pasif bir karakter arz eder. Toprak ve din, insanları kendilerinden üstün tabiat ve tabiat üstü kuvvetlere bağlar. Bu dönemde kadının kahramanca vasıflarını kaybederek bir haz ve aşk mevzuu olduğu görülür. 3. Batı medeniyeti tesiri altına girdikten sonra kadının ilkin edebiyatta, sonra hayatta beşerî hakları müdafaa edilir ve tamamı la erkekle eşit bir seviyeye getirilir" (Kaplan, 1976, s. 41).

Sözlü kültür mirasının yazılı kültür hazinesine dönüşmesinde destanlar eşsiz bir öneme sahiptir. Türk halklarının destanlarının bilimsel ve tipolojik olarak incelenmesi de destanların yaratılması ve yaşatılması kadar önemlidir. Destanlarımızda kadın tiplerinin üzerine değerlendirme kadının toplumdaki rolünün saptanması açısından da büyük önem arz etmektedir.

1. Azerbaycan ve Özbek halklarının Ortak Kahramanlık Destanlarında Kadın İmaju

Türk halklarının ve genel olarak Türk dünyasının ortak değerleri her Türk insanına özgüdür. Orta Asya'da yazılmış Divan-ı Lügati't Türk nasıl Azerbaycan Türkü ve Azerbaycan edebiyatı için değerliyse, Azerbaycan coğrafyasında oluşan Dede Korkut sözlü gelenekleri de tüm Türk halkları için aynı derecede değerlidir. Ve bugün Özbek, Türkmen, Tatar, Kırgız, Kazak, Azerbaycan... Türklerinin ortak değerleri dediğimizde, ortak mitolojiyi, destan edebiyatını, folkloru, ortak yazılı anıtları içeren kültür sisteminin bütünlüğü kastedilir. Türk halklarının folklorunda bu ortaklık eski atasözleri, fıkralar, bilmeceler ve destanlar dahil tüm

türlerde kendini gösterir. Zengin Türk folklorunun ayrılmaz bir parçası olan destanlar, Türk halklarının etnik kökenini, dünya görüşünü, kültürünü, geleneklerini, tarihini ve en eski topraklarının sınırlarını yansıtır. Kültür mirasımız olan "Kitabi-Dede Korkut" destanı, aynı zamanda kadınlara karşı yüksek değerlendirmenin yansıdığı destandır. Destanın kahramanlık ruhu, kadın karakterlerin davranışlarında da kendini gösterir. "Kitabi-Dede Korkut" ("Kitab-i Dedem Korkut ela lisan-i taife-i Oğuzan" (Oğuz boylarının dilinde Dedem Korkut Kitabı) bir Oğuz Türk destanıdır, Azerbaycan'ın en eski yazılı anıtıdır (X- XII yüzyıllar). "Öte yandan Bamsı Beyrek hikayesi Oğuz dairesinin en eski destanlarından biridir ve Alpamış olarak da bilinen bu destan Orta Asya'nın her yerinde bilinmektedir"(Karataş, 2021, s. 1). Doğubilimci V.M.Jirmunski "Oğuzların Kahramanlık Destanı ve Korkut'un Kitabı" adlı eserinde "Gam Bora'nın oğlu Bamsı Beyrak"ın "Alpamış" destanından yola çıkarak yaratıldığını kanıtlamaya çalışmıştır. "Alpamış" destanı birçok Türk dilinde mevcuttur. Ancak en zengin hali Özbek Türklerine aittir. "Alpamış Destanı'nın Batı Türkleri'ndeki versiyonu olarak kabul edilen bir başka anlatıma, Dede Korkut Kitabı'ndaki hikayelerden biri olan Bamsı Beyrek Hikayesi'dir". Alpamış Destanı arasındaki benzer ve farklı noktalar daha önce yapılmış araştırmalara konu olmuştur. Bamsı Beyrek Hikayesi'nin Anadolu'da halen anlatılmaya devam eden bir versiyonu olan Bey Böyrek Hikayesi de Alpamış Destanı ile pek çok ortak noktaya sahiptir"(Fedakar, 2001, s.54).

Azerbaycan ve Özbek halklarının folklorunda "Kitabi-Dede Korkut" destanının özel bir yeri vardır. Destanın kahramanlık ruhu, kadın karakterlerin davranışlarında da kendini gösterir. Destanın Azerbaycan ve Özbek versiyonlarında hem anne, hem de eş olan kadın imgeleri kahraman ve bilgedir. Anne imgesi daha öndedir, söyleyebiliriz. Anne imgesi vatanın sembolü olarak genelleştirilmiştir. Annenin hakkı, Tanrı'nın hakkı olarak değerlendirilir. "Anne kadın", "kadunum anne" (Baru gelgim, beyaz sütün emdiğim, annem! Beyaz birçekli, izzetli, canım Annem!) eski Türk yazıtlarında "Okum katun", "Anne Hakkı, Tanrı Hakkı" deyen oguzların bilincinde anne-kadın kültürünün izlerinin Orta Çağ'a kadar uzandığını göstermektedir. "Anne hakkı, Tanrı hakkı" kabul edilerek bu kavram kutsal bir anlam kazanmıştır. Kâfirler Burla Hatun'un bayanların içerisinde ararken oğlu Uruz'un annesine hitabı annesinin liyaketini yücelttiğinin kanıtıdır: "Uruz: "Ağzın kurusun, Anne! Dilin çürüsün Anne! Ana hakkı, Tanrı hakkı denilmeseydi, kalkubanı yerimden duraydım, yaganla boğazından tutaydım, kaba ökcem altına salaydım, ak yüzünü kara yere tepeydim, agzun burnundan kan şoraltaydım, can datlusun sana göstereydim" (Ana hakkı, Tanrı hakkı olmasaydı, ayağa kalkar, boğazından yakalar, topuklarının altına alır, beyaz yüzünü kara zemine tokatlar, ağzından ve burnundan tuzlu kanlar alır, sana ruhumu gösterirdim)"(Mestelili, 2013, s. 1). Destanda saygın şekilde tasvir edilen kadınların en değerlisi ve kutsalı Annedir. Bir Oğuz erkeğinin yöresinde saygı kazanmasında

eşinin kız veya erkek çocuk doğurması önemli idi. Bu nedenle Bayandur Han, "Oğlu olan beyaz odaya, kızı olan altın odaya, oğlu veya kızı olmayanı Allah unutmuştur, biz dexü gargayız, belli bilsin" söyleyerek ailede evladın dünyaya gelmesinin önemini arz eder. Destandaki bu olay, her zaman iyi karşılanmamış, bu yönde türlü fikirler, görüşler oluşmuştur. Fakat bunun nedeni, evladı olanla, olmayan arasında ayrımcılık yapmak değil, bir Türk ulusunun soyunun devam etmesi, kılıç alıb dövüşmesi, yeni kuşakların yetişmesi nedeniyle yeni bebeklerin doğması çok önemliydi. "Dedem Korkut" destanlarında anne ve babaya "ana-ata" denir. Dikkat edersek, önce "ana" kelimesi gelir. Bu destanlarımızda kadına ve anneye saygı ve sevginin bir göstergesidir. "Göktürk Yazıtları ile Uygur Türklerinde de ana, babadan önce söylenirdi. Çin' de ise baba öne alınır ve "baba, ana" denirdi. Eski Türklerde "anaç" sözü, hem "anacığım" hem de "anasına çekmiş soylu kız" demektir. Babanın hakkı sonsuz değildi: Nitekim Dede Korkut'ta, Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına "Bu suç senden midir, benden midir?" diye dert yanıyordu. Karısına kötü bir söz söylemiyor ve suçu eşit olarak, karısı ile kendisi arasında paylaşıyordu" (Teke, 2020, s. 117).

Annenin kutsallığının, kendisine verilen değer bir tecellisi olarak Kazan hanının evi yağmalandığında, önce tüm malından geçerek annesini istemesi dikkat çekicidir:

Karıcık anamı getürüb durursun,
Mere kafir, anamı vergil mana

Savaşmadın, uruşmadın kayıdayum gerü ("Kitabi-Dede Korkut" Destanı, 2015, s. 238).

Görüldüğü gibi, "Kitabi-Dede Korkut" da kadının en güzel nitelikleri bir araya getiriliyor. Kadın bir anne olarak çocuğunu büyütmek için tüm olumlu yolları, araçları kullanır. Destanda tasvir olunan anneler çocuğunu yetiştirmek için fedakarlıklar yapar. Övladını övmesinin, azarlamasının çekisi, değeri vardır. Destanda kadınların misafirperverlikleri ve gülümseyen yüzleri eski Türk geleneğinden gelen güzel ahlâkın göstergesidir. Bir Türk kadını, kocasının namusu olarak en yüksek zirvelerde durur. Kitabi-Dede Korkut" destanlarının kadın kahramanları ve destandaki annelerin evlat yetiştirme yöntemleri, Azerbaycanlılar, Özbekler ve tüm Türk halkları arasında bir gelenek haline gelmiştir. Yüzyılların tecrübesinden yararlanarak bugün büyüğümüze ve küçüğümüze saygı duyabilir, el öpebilir, başımızı eğebilir ve kucaklıyoruz. Bütün bu davranışlar ahlâki kurallarımız haline gelmiştir. Kitabi-Dede Korkut" destanlarında kadın hiç değişilmeyen, evinin direği, kocasının kalbi olan kutsal bir varlıktır. Çocuklarına edep, vefa, güvenilirlik gibi insani nitelikleri aşıl原因 bir anne, cesareti ve dövüş yeteneğiyle de öndedir. Bu nitelikler evlenmelerinde yardımcıları olur. Destanda alışık oldukları aile geleneklerinin etkisiyle başı dertte olan kocalarına yardım ederler.

Azerbaycan ve Özbek destanlarında evlenmek zor ve sorumlu bir süreçtir, dolayısıyla evlenmek isteyen gençlerin önünde sorumluluk sınavları vardır. Bu nedenle destanlarımızda anlatılan ortak özelliklerden biri de gençlerin evlenme öncesi dövüğe katılmalarıdır. Cesaretlerini kanıtlamak için savaşmak, "Kitabi-Dede Korkut", "Alpamiş" destanlarında anlatılır. "Kitabi-Dede Korkut" destanının Azerbaycan versiyonunda Beyrak ve Banuçiçek ata biniyor, ok atıyor ve güreşiyordu.

Türk dünyasının ortak kültür miraslarından biri de "Köroğlu" destanıdır. "Köroğlu" destanının hem Azerbaycanlılar, hem de Özbekler arasında özel bir yeri vardır. "Köroğlu" destanı, Türk destan geleneğinde Türk milletinin şeref, namus, ahlâk, inanç, düşünce ve değer yargılarını yansıtır. Yapılan araştırmalara göre "Köroğlu" destanının Orta Asya kolları daha çok epik metinlerinden oluşmakta olup, Köroğlu'nun kahramanlık tasvirinde ve atının tasvirinde mitolojik unsurlar yer almaktadır. Bu mitolojik unsurlar, destanın varyantlarının ortak bir özelliğidir. "Köroğlu'nun Kırat'ı da insan gibi zeki ve anlayışlıdır. Bağdat'ta Köroğlu yiğitleri ile esir edilince Kırat kimse beğenip almasın diye kör ve topal taklidi yapar"(Yardımcı 2020: 1). Özbeklerde bu destan dombra çalan bahşilar tarafından oynanır. Köroğlubilimci Filiz Kırbaşıoğlu "Köroğlu" destanının Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Özbek, Kazak, Karakalpak ve Orta Asya varyantlarının olduğunu yazıyor. "Göroğlu destanları özbekler içerisinde birbirinden presep olarak farklı olan iki versiyon olarak yayılmıştır. Bu versiyonlardan biri, Harezmi "Göroğlü" destanlarıdır. Harezmi destanları yirmiden fazladır"(Çolak, 2021, s. 344) Harezmi "Göroğlü" destanlarının Azerbaycan versiyonu ile büyük yakınlığı vardır. Harezmi dışında özbekler arasında yayılmış "Göroğlü" destanlarının sayı kırktan fazladır.

Bildiğimiz gibi, destanın farklı rivayetleri vardır. Destanın hem Azerbaycan, hem de Özbek versiyonlarının ortak özelliklerinden biri kadın karakterlerinin olumlu tipler, kibar, cesur, sevecen ve güvenilir kadınlar olmasıdır. Çevik bilinçli, çevik hareketli kadınlar, gerçeğin, adaletin, eşitliğin ve ahlâki özgürlüğün hüküm sürdüğü Çanlıbel'de düşmanlara karşı mücadelede erkeklerin yanındalar. "Köroğlu" destanındaki kadın imgeleri paşa ve kağan kızları olsalar bile, şımarlıktan uzaktırlar. Güzel bir saray yaşamına sırtını dönerek Çanlıbel'e gelen kadınlar, burada vefa ve samimiyet görürler. Köroğlu'nun delileriyle mutlu bir evliliği olan bu kadınlar, zor zamanlarda kocalarına destek olur, onlarla beraber düşmana karşı savaşa atılırlar. Türk dünyasının kahramanı Köroğlu'nun Nigar'ı, onun hem eşi, hem de silah arkadaşıdır. Akıllıca öğütleri ve nezaketiyle tüm delilerin saygısını kazanan Nigar Çanlıbel'in bilge annesi olarak kabul edilir. Köroğlu'nu akıllı ve yiğit bir adam olarak takdir eden Nigar Hanım, Köroğlu'ya yaptığı hatalarını gösterir ve delilerle Köroğlu arasında soğukluğa mücadele etmiyor. Nigar,

yaşamı boyunca sadık bir arkadaş olur. İhtiyar çağında kocasına daha özenle yaklaşır ve onun dert tasa çekmesine müsaade etmiyor. Destanda tasvir olunan Telli hanım, Rugiyya hanım, Mahbub hanım ve diğer kadınlar zekaları, davranışları ve nazik tavırlarıyla herkesin sempatisini kazanan karakterlerdir. Destanın Azerbaycan ve Özbek versiyonlarında kadın karakterlerin aşk, sevgi konusunda sadagatlı olmaları ön plana çıkıyor. Örneğin Türkmen efsanesinde bir Türkmen gelini genç ve yakışıklı bir Avaz'ı görünce kaderine lanet eder. Ancak Özbek efsanesinde Butagöz Ayim, Avaz'ın görünüşüne ve özelliğine değil, karakterine ve kişilik özelliklerine dikkat eder. “Dalli”, “Köroğlu” dairesine mensup geleneksel Özbek halkının kahramanlık destanıdır. “Dalli”, destanın kadın kahramanının ismidir ve deli kelimesinden gelir. Dalli, akıllı, başarılı, yiğit ve aynı zamanda yüzünün güzelliğiyle seçilen bir kadındır. “Destanda, Goroğli'nin Erzurum'dan gelen kervancılardan Han Dalli'nin güzelliğini ve yiğitliğini duyması ve onu evlatlığı Avazhan'a eş yapmak istemesiyle gelişen olaylar anlatılır. Manzum-mensur karışık bir yapıya sahip olan destanın büyük kısmı manzumdur. Manzum kısımlar çoğunlukla hece ölçüsüyle oluşturulmuş dörtlülüklerden mürekkeptir” (Karaca, 2017, s. 438).

2. Özbek Destanlarında Kadın İmgelerinin Özellikleri

Türk halklarının ortak destanlarının yanı sıra, Özbek Türklerine ait çok sayıda destanlar vardır. Özbek halkına ait “Erali ve Şirali” destanı, “Melike Ayyar” destanı, “Ayçınar” destanı, “Huşkeldi” destanı, “Belagerdan” destanı, “Rüstem Han” destanı, “Zülfizar” destanı, “Dalli” destanı ve bir çok destanlar Türk Dil Kurumunun yayınladığı “Özbek Destanları” dizisinde kaydolunmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da milliyetçilik ve millî romantik edebiyat akımları gelişmeye başlayınca etkisini Sovyetlerin, aynı zamanda Özbek halkının folklor çalışmalarında gösterdi. Bu dönemde Özbek Türklerinin folkloru hakkında, Özbek destanları hakkında ilk çalışmalar ortaya çıktı. Metin derleme, araştırma, inceleme çalışmaları zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Özbek Türklerinin destanlarının yayımına yol açmış oldu. Özbek kültürü denilince akla ilk olarak bu destanlar gelir. “Özbek destanları hakkındaki ilk bilgiler 1870 yılına aittir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, destana meraklı kişilerin ve bahşılının gayretleri ile “Yusufbek ile Ahmedbek”, “Tulumbiy”, “Hurlika ve Hemra” gibi destanların ilk yazılı metinleri oluşturulmuştur”(Fedakar, 2001, s. 2). Töre Mirzayev, Hamid Alimcan, Maksud Şeyhzade, Hadi Zarif, Şakir Süleyman, Büyük Kerimov, Mansur Afzalov ve Yunus Sultanov gibi Özbek bilim adamları Özbek destanlarını derlemiş ve yayınlamışlar.

Özbek destancılık ananeleri ile oluşturulan, “bahşi” lar (destan anlatıcıları) tarafından anlatılan, günümüze ulaşan destanlardan biri “Rüstem Han” destanıdır. Bilim insanları bu destanın “Alpamış” destanı, “Köroğlu” destanı kadar özbekler içerisinde yaygın olduğunu

söylerler. Bu varyantlar arasında, Bulungur destan mektebinin tanınmış temsilcilerinden olan Fazıl Yoldaşoğlu'nun derlediği “Rüstem Han” Destanı, en mükemmel varyant olarak kabul edilmektedir.

Türk destan geleneğinde kadın imgesinin türlü özellikleri vardır ki, kadının ruhunun güzelliği, karakteri, kişilik özellikleri anne-oğul ilişkilerinde, annenin çocuğu için yaptığı fedakarlığında gözükmektedir. Anne-oğul ilişkileri, eski Sümer destanı “Gılgamış” destanlarında ve “Battal Gazi” destanlarında yansıtılır. Annelerin oğulları için duaları, savaş meselelerinin çözümüne destekleri tasvir olunur. Özbek destanlarında da anneler Türk destan geleneğinde olduğu gibi fedakar, zeki, güçlü kişiliğe sahiptirler. Özbek destanlarında kadınların karakteristik özellikleri şunlardır: akıllı, yönetici, alp, bilge, merhametli, doğaüstü niteliklere sahip, vefalı, cesur, uyanık ve yol gösterici vb. Özbek destanlarında bir anne çok fedakardır, çocuğu için tüm engelleri aşmaya ve onu zorluklardan kurtarmaya hazırdır. Çocuğu olan bir anne, çocuğunu düşmandan korumak için elinden geleni yapar ve çocuğunu zorluklardan, acılardan ve hatta ölümden korumak için tüm mümkün yolları kullanır. “Erali ve Şirali Destanı’nda çocuklar mertliklerini ve cesaretlerini göstermek üzere sefere çıkmak isterler. Oğullarından ilk kez ayrılacağını öğrenen anneleri Gülmastura’nın söylediği sözler kadının oğullarına karşı duyduğu annelik hissini çok kuvvetli bir şekilde ifade etmektedir:

“Çocuklu ev daima olur lalezar,
İkinizi gördüm, oldum bikarar,
Dal gibi boyunuza ananız kurban,
Ey kuzum-koçkarım nereye?
Göversin laleler mevsim gül olsun,
Karşı düşmanın daim sana el olsun,
Ben gibi kâben endamına kurban,
Bulgar’ın töresi, canlar, nereye?” (Teke, 2020, s.166).

Küntoğmuş Destanı'nda evlenmek isteyen erkeğin zekasını, kemalını, düşünce derinliğini ve bu oyunu kazanma yeteneğini test etmek için satranç oynadığı anlatılır. Bu da Türk aile kültürünün bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece silahların gücünü değil, aynı zamanda aklın gücünü de test etmek, Türk halklarının aile ilişkilerinde büyük sorumluluğunu göstermektedir. Çünkü Azerbaycan ve Özbek kadınları, genel Türk kadınları her zaman bilgelikleriyle seçilmişler. Dikkat edersek, bütün destanlarda anne ve eş olan kadınlar bilgedirler. “Tarihçilerin de ifadelerine göre Orta Asya’da okuma yazma öğrenmek Araplar gelmeden önce popüler olmuş ve çocuklar beş yaşında iken hesaplama ve yazmayı öğrenmişlerdir”(Teke, 2020,

s. 168). Bu olay Özbek destanlarında tasvir olunur. Gelecek kahramanın yetişmesi için anne evladına küçük yaşlarından okumayı ve yazmayı öğretmeye çalışır.

Sonuç

Bilindiği gibi Avrupa'da hacimli destanlara Aristo'dan beri epos denilmektedir. Daha sonra dilimizde Rusça'dan "epos" kelimesi aktifleşmiş ve destan yerine Azerbaycan, Özbek ve diğer Türk halkları epos kelimesini kullanmışlardır. Evet, büyük hacimli eposlar halk edebiyatında büyük yeri olan sanat örnekleridir. Bu destanlarda bazen tarihle, kültürle, çağın yaşamıyla belgelenmemiş ve ispatı zor olan meselelere dair deliller bulabiliriz. Özellikle tarihi mücadelelerin yansımaları kahramanlık destanlarında görmekteyiz. Mehmet Emin Bars “kahramanlık destanları tarih zincirinin bir halkasıdır”(Bars, 2014, s.7) yazıyor.

Azerbaycan ve Özbek halklarının, genellikle, Türk topluluklarının ortak destanlarında hacim, rivayet, süje hattı yönünden farklılıklar olsa bile, genel olarak aynı dönemi, sosyo-politik olayları konu eden, aynı kişilikler ve meselelerde çoğunlukla benzer özellikleri vardır. Kadının Türk kültür tarihindeki yerini bu destanlarda görmek mümkündür. Destanlarda betimlenen kadın tipleri toplumda kadının yerini ve değerini göstermekle, Türk kadınının geçmişteki durumu hakkında fikir sahibi olmamıza, yanı sıra toplumun varlığını sürdürmesinde kadınların rolünü tayin etmemize yardımcı oluyor. Şimdi olduğu gibi, eski Türk toplumlarında da aile en önemli sosyal birlikti. Kahramanlık destanlarımızda bu sosyal birliyin toplumun, halkın hayatında oynadığı rol kadının ailede ve toplumda rolüyle ilgilidir.

Genellikle, Azerbaycan ve Özbek destanlarında kadın tiplerini incelediğimizde destanlarımızda köklü Türk kültürünün yansımaları görüyoruz. XX. yüzyıla kadar tüm dünyada erkekler dış işlerinde, kadınlar ise aile ilişkilerinin düzenlenmesinde başarılıydılar. Türk topluluklarında ise kadınlar aile sorunlarının yanı sıra dövüşçü gibi her zaman erkeklerin yanında idi, anneler eşlerine, oğullarına her yönden destek olmağa çaba gösterirdiler. Bu özellikler Türk topluluklarının, aynı zamanda Azerbaycan ve Özbek halklarının millî kültür varlığı olan destanlarına da yansımıştır ki, kadınların destanlarındaki yeri hayattaki mevkiyle birebir aynıdır. Türk kadını fedakardır, mertdir, cesaretlidir, başarılıdır, dövüşlere atılacak kadar yüreklidir, bazen aile reisi ve yanı sıra vefalı, naif, ince ruhlu, zerafet dolu aile hanımıdır. Bütün bunların birlikteliğinde Türk kadını bir Annedir. Annelik ister yaşamda, isterse de destanlarda kutsaldır, dokunulmazdır. Haklı olarak destanlarımızda kadın İlahî'yle eşitlenecek kutsal varlık gibi tasvir olunur. “Yaratılış Destanı’nda Tanrı’ya insanları ve dünyayı yaratması için fikir ve ilham veren Ak Ana bir kadındı. Oğuz’un annesi Ay Kağan da böyle, mukaddes bir kadındı. Gene Oğuz Kağan’ın ilk karısı ışık’tan; ikinci karısı ağaç’tan doğmuş mukaddes kadınlardır”(Sami 2017:

33). Bu doğrultuda Türk kadının özellikleri Azerbaycan ve Özbek halklarının ortak kahramanlık destanlarında, ayrı-ayrılıkta her iki halkın destanlarında yer alıyor. Türk kadını anlayışının destanlara işlenmiş bu çizgileri gerçek yaşamdan alınması yanı sıra kız ve kadınların terbiyesinde, ruh ve düşüncelerinin şekillenmesinde mühüm rol oynamıştır. Aynı zamanda sonraki edebiyatımızda ve yaşamımızda kadın anlayışının temeli olmuştur.

Kaynaklar

Akyüz. Ç, Dünden Bugüne Türk Dünyası Destan Anlatıcıları, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/4 Fall, p. 15-26, Turkey. 2011

Bars Mehmet Emin, Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipleri, *International Journal of Languages' Education and Teaching* Volume 3, 2014

Çelikbay. A. (2000) *Göroğlinin Tuğilişi Destanı-Özbek Varyantı*, Ankara, s. 846

Çolak. H. *Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar*, İzmir, 2001, s 445

Fedakar. S. Alpamış Destanı Ve Bey Böyrek Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma, *Milli Folklor*, cilt.7, s.51-64, 2001

Fedakar. S, *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir: 2003.

Karataş A. *Doğa Tarihi Açısından Dede Korkut Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, <http://www.acikbilim.com/2015/04/incelemler/doga-tarihi-acisindan-dede-korkut-hikayeleri-uzerine-bir-inceleme.html>, Kullanma tarihi: 20.11.2021

Karaca. S. *Özbek Destanları VI: Dalli*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2017, 542 s.

Kaplan, M. (1976), "Dede Korkut Kitabında Kadın", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergah Yayınları, İstanbul , ss. 41-54.

"*Kitabi-Dede Korkut*" *Destanı: Azerbaycan Milli Kütüphanesi.- Bakü, 2015.- 590 s.*

Kırbaşıoğlu Filiz, "Köroğlu"nun Özbek Varyantları Üzerine Bir İnceleme, *Milli Folklor* dergisi, 2019

Mestelili.Ş. "*Kitabi-Dede Korkut*" da Kadın Kültü, 2013, <https://mastalilishabnam.wordpress.com/2013/07/04/kitabi-d%C9%99d%C9%99-qorqudda-qadin-kultu/comment-page-1/> Kullanma tarihi: 12.11.2021

Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı, 2017,
735 s

Teke Tuğba, *Özbek Türklerine Ait Destanlarda Kadın İmgeleri Üzerine Değerlendirmeler*, Bartın Üniversitesi, 2020, Doktora tezi, 305 s.

Yardımcı. M. *Türk Destanlarında Tipler ve Motifler*,
<https://www.turkedebiyati.org/turk-destanlarinda-tipler-motifler.html> Kullanma tarihi:
05.11.2021